
Damijan Guštin

Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944-1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov

I. Ugotavljanje vojnih zločinov v kontekstu II. svetovne vojne

Med drugo svetovno vojno in zlasti po njej je zmagovalna stran izvedla načrten in množičen, čeprav ne dosledno in povsem uspešno, kazenski postopek proti tistim na premagani strani, ki so pogrešili proti kodificiranim pravilom vojskovanja. Hkrati je sistem vojnega prava nadgradila s sankcioniranjem novih kategorij zločinov, kar je bilo posledica novih pojavov v vojni - masovnega iztrebljanja civilnega prebivalstva in vojskovanja proti civilnemu prebivalstvu (uničevalna taborišča, ubijanja v getih). Ta proces se je razvijal postopno že od leta 1941, dosegel svojo politično obliko z moskovsko deklaracijo 1. novembra 1943, pravno pa z oblikovanjem Mednarodne komisije za vojne zločine in izvedbo sojenj številnim obtoženim za vojne zločine, od katerih sta bila najpomembnejša procesa pred dvema mednarodnima sodiščema, v Nürnbergu in Tokiu.

Da bi ugotovile vojne zločine na svojem ozemlju, so mnoge države v zavezniški koaliciji ustanovile specializirana preiskovalna telesa za zbiranje dokazov o storjenih vojnih zločinih. Njihov mednarodni krovni organizem je bila Mednarodna komisija za vojne zločine v okrilju nastajajočih Združenih narodov, svetovne organizacije zmagovalcev vojne, ki naj bi zagotavljala mir na svetu.

Predvsem iz notranjepolitičnih potreb je tako ravnala tudi nastajajoča nova državna oblast na jugoslovanskem območju, saj je le mesec po objavi Moskovske deklaracije, na II. zasedanju AVNOJ-a, ustanovila Državno komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev že pred svojim mednarodnopравниim priznanjem, tekom leta 1944, v skladu z oblikovanjem federativne države, pa tudi komisije posameznih konstitutivnih delov države. Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP) je bila ustanovljena z odlokom predsedstva SNOS 20. februarja 1944. Vse komisije so delovale do ukinitve leta 1947 in 1948.¹

Predstavitev ugotavljanja vojnih zločinov v medijih narodnoosvobodilnega gibanja, ki so bili v veliki meri dirigirani,² kaže na potek tega procesa sploh in na politične intence, saj v določeni meri odseva stališča vodstva do zelo občutljivega vprašanja iz-

¹ Prim. Fedor Košir: Delo in pomen Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, Slovenski pravniki v narodnoosvobodilni borbi, Ljubljana 1985; Damijan Guštin: Gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev kot podlaga za proučevanje problema žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem, Borec XLI, 1989, št. 5-6; Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945, 3. Mi volimo, Ljubljana 1991, str. 10, 13, 20, 23, 69.

² Prim. Djuro Šmicberger: Partizanska sedma sila, Tisk in novinarstvo v NOB, Ljubljana 1988, str. 93-142.

oblikovanja mehanizmov za izločitev prebivalstva, ki je kolaboriralo z okupatorji, fizično ali kot političnega faktorja, torej za omejitve političnega prostora.³

Prevladujoč medij narodnoosvobodilnega gibanja je bil tisk, navkljub omejenim tehničnim možnostim in okoliščinam razpečevanja.⁴ Govorice, sestanki in množična zborovanja (»mitingi«) so prispevali k obveščanju in propagandi morda še večji delež, a žal najdemo o tem le malo ostalin.⁵

Radio kot tehnično najmodernejši medij (pred vojno je bilo število sprejemnikov okoli 12.000) je bil spričo omejevanja sprejema (odvzemi radijskih sprejemnikov) in krajšega časa oddajanja (Kričič 17. novembra 1941 – 5. aprila 1942, Radio Osvobodilne fronte od 26. julija 1944 do 10. maja 1945)⁶ le manjšega pomena, čeprav važen atribut uspešnosti in tehničnega dometa narodnoosvobodilnega gibanja. Pomenil je možnost lažjega razširjanja najpomembnejših političnih in drugih sporočil preko poslušanja v lokalno časopisje, saj so bile naklade in zlasti možnosti dostave osrednjega časopisja zelo omejene.⁷ Večji vpliv, čeprav posreden, so imele tuje radijske postaje, ki jih je poslušala in povzemala v svoj tisk od pomladi 1943 posebna služba v okviru propagandnega odseka IOOF, pozneje pa podružnice Tanjuga.⁸ Organizirano poslušanje tujih radijskih postaj je tako vplivalo tudi na vsebino tiska in radijskih oddaj.

II. Prve najave ugotavljanja vojnih zločinov

Že leta 1942 je Slovenski poročevalec kot prvo omenil Državno komisijo za preiskovanje hitlerjevskih zločinov na zasedenem sovjetskem ozemlju. Imela je osem članov, med njimi tudi kijevskega metropolita ruske pravoslavne cerkve Nikolaja.⁹ Obrobna pozornost, ki so ji jo posvetili, kaže, da za slovensko – in jugoslovansko – si-

³ Prim. Jerca Vodušek-Starič: *Prevzem oblasti 1944–1946*, Ljubljana 1992, str. 11–38, 171–208.

⁴ Izčrpano o tehničnem pogledu tiskanja in obsegu tiska glej Jože Krall: *Partizanske tiskarne na Slovenskem, Osrednje tiskarne, Ljubljana 1972, Primorske tiskarne, Ljubljana 1975, Gorenjske in štajerske tiskarne, Ljubljana 1976.*

⁵ Prim. Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II (prej AINZ), partizanski tisk, št. 181, Fašistični teror, Gradivo za predavateljske skupine 4, izd. Propagandna komisija pri IOOF, februar 1945 (dalje AS II, PT)

⁶ Sonja Reisp: *Kričič, Radio OF, 1941–1942*, Ljubljana 1975, str. 23, 39 (dalje Reisp, Kričič); Jože Javoršek: *Radio Osvobodilna Fronta*, Ljubljana 1979, str. 45 (dalje Javoršek, ROF).

⁷ Prim. Javoršek, ROF, str. 75–76.

⁸ Javoršek, ROF, str. 101–103; France Škerl: *Podružnica Tanjuga za Slovenijo, Zgodovinski časopis XXXII, 1978, št. 1–2, str. 130–131* (dalje Škerl, Podružnica Tanjuga). Dnevni vestnik, ki ga je izdajala podružnica, je nastajal iz stalnega poslušaljša oddaj radia Moskva, Tbilisija, Kujbiševa, Londona (BBC) v več jezikih, Radia Svobodne Jugoslavije, Beromünstra, Kaira, radia Jadransko Primorje, skupaj okoli 60 oddaj dnevno.

Proizvodi poslušanja tujih radijskih postaj so bili tudi številni radijski vestniki, običajno na okrožni in še nižji ravni, ki so prinašali povzetke tujih oddaj, često povratne informacije. Značilen primer: Radijski vestnik OO OF Novo mesto je objavil zapis o oddaji RSJ o zločinih italijanskega okupatorja; članek je bil objavljen predhodno v domačem tisku (AS II, PT, Radijski vestnik III, 23.11. 1944, št. 241, Zločini italijanskih fašistov; RSJ, 22.11.).

⁹ AS II, PT, Slovenski poročevalec (dalje SP) III, 10.12. 1942, št. 43, Slovenskim kristjanom; 17.12. 1942, št. 44, Čestitke sovjetskih mitropolitov ob 25 – letnici oktobrske revolucije. Vsi navedeni časopisi in tiski se nahajajo v navedenem arhivu, zato nahajališča dalje ne navajam.

tuacijo še ni bila aktualna, niti politično uporabljiva, saj se omenja le v kontekstu dokazovanja, da je cerkev v Sovjetski zvezi spoštovana in prosta.

Zbiranje podatkov o zločinih je kot geslo, torej tudi kot nalogo, spomladi 1943 prvič omenil Slovenski poročevalec: »Slovenci! Zbirajte podatke o zločinih in nasiljih okupatorjev in bele garde (četnikov). Prijavljajte izdajalce slovenski narodni oblasti!«¹⁰

Sredi leta 1943 je tisk OF že začel s prvimi poimenskimi označevanji ljudi iz nasprotnega tabora, ki naj bi bili vojni zločinci (lastnik tovarne v Količevem Bonač, dr. Albin Šmajd, visoki komisar Lombrassa, poveljnik XI. armadnega korpusa Gambaro, policijski komisar Pasquale Cozzolino, policijska agenta Domenico De Amicis in Raffaele Nigris, med ovaditelji že prej omenjena dr. Šmajd in dr. Zajec.¹¹ Nekoliko razširjena se je ta lista pojavila še enkrat,¹² pri čemer za vse ni znano, kdo jih je sestavil. Hkrati se javlja ponoven poziv: »Zbirajte preverjene podatke o zločinih okupatorjev in njihovih modro-belih plačancev! Prihaja dan, ko jih bo dosegla roka ljudskega maščevanja! Nihče ne bo ušel obsodbi slovenskega narodnega sodišča ali pa mednarodnemu sodišču /Primer Afrike je svarilo in groznja!/¹³ To je prvi primer, da je omenjeno sojenje vojnim zločincem, še bolj preseneča groznja z mednarodnim sodiščem. Približno istočasno je bila prvič omenjena mednarodna komisija za preiskavo vojnih zločinov, a v prevzetem članku iz enega od glasil slovenskih izseljencev v ZDA.¹⁴

Pred italijansko kapitulacijo je narodnoosvobodilno gibanje formuliralo svoje poglede na kaznovanje zločincev, za katerega so prevedevali ob kapitulaciji ugodne možnosti.¹⁵ Toda to stališče se ne sklicuje na predpise vojnega prava, niti ne omenja vojnih zločinov, čeprav je mogoče nekatera očitana dejanja uvrstiti mednje. Sklicuje se na Odlok o zaščiti naroda iz septembra 1941, ki pa naj ga ne bi (dosledno) uporabili proti zavedenim.¹⁶

V Kočevju je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja pripravilo po kapitulaciji Italije in zasedanjih vodilnih organov narodnoosvobodilnega gibanja še proces proti najbolj vidnim med zajetimi predstavniki nasprotne strani. Proces je potekal pred Izrednim vojaškim sodiščem NOV in PO Slovenije v dneh od 9. do 11. oktobra 1943. Zajeta skupina vodstev bele garde, MVAC in drugih narodnoosvobodilnemu gibanju

¹⁰ SP IV, 24.2. 1943, št. 7; 29.3. 1943, št. 9, ljublj. izd.

¹¹ SP IV, ljublj. izd., 20.5. 1943, št. 14, Veleindustrialec Bonač - narodni škodljivec; 5.6. 1943, št. 15, ljublj. izd., Zločini advokata Šmajda nad slovenskim narodom; sredi julija 1943, št. 18, ljublj. izd., Lombrassova inkvizicija 1943.

¹² SP IV, sredi julija 1943, št. 18, ljublj. izd., Rablji in krvniki slovenskega naroda.

¹³ SP IV, sredi julija 1943, št. 18, ljublj. izd.

¹⁴ SP IV, 30.6. 1943, gorenjska izd., Gosposvetski: Slovani - maščujte! (Iz »Ameriškega Slovenca«).

¹⁵ Tudi reorganizacija vojaškega sodstva narodnoosvobodilnega gibanja je bila očitno v zvezi s tem. Po pravilniku vojaških sodišč so ta bila pristojna za vsa kazniva dejanja po odloku o zaščiti slovenskega naroda, torej za sodelovanje z okupatorjem in denunciacijo, nato po odloku IO OF o prepovedi snovanja vojaških formacij izven NOV in PO Slovenije in splošne zločine, storjene proti drugemu (izrecno se navaja umor, uboj, večja tarvina, snovanje roparskih tolp, širjenje lažnih in alarmantnih vesti). Glej SP IV, 15.8. 1943, št. 15, Z. Polič: Reorganizacija našega sodstva; Odlok o postavitvi brigadnih in odrednih vojaških sodišč.

¹⁶ SP IV, 1.9. 1943, št. 17, B. Kidrič: Velikodušnost ni popustljivost; začetek septembra 1943, št. 23, ljublj. izd., B. Kidrič: Velikodušnost in popustljivost.

nasprotnih organizacij je bila obtožena – in obsojena – pripadnja »protinarodno – izdajalskim organizacijam in vojaškim formacijam«, ustanovljenih ali podpiranih od okupatorja, »v svrhu utrditve te oblasti na slovenskem ozemlju ter borbe proti Osvobodilni fronti slovenskega naroda in Narodnoosvobodilni vojski in partizanskim odredom Slovenije kot edinim borcev za osvoboditev slovenskega naroda.«¹⁷ Obtoženi so bili razen enega spoznani za storilce očitanih dejanj in obsojeni. Čeprav so bila nekatera očitana dejanja vojni zločini, pa to še nikjer ni bilo eksplicitno povedano. Tudi Slovenski poročevalec, ki je procesu posvetil posebno številko,¹⁸ je za kvalifikacijo kaznivih dejanj uporabljal le pojem narodni izdajalci, često tudi z izrazito slabšalnimi podatki.

Poleg povzetkov sklepov zavezniške konference v Moskvi, zlasti tistega o kaznovanju zločinov, v radijskih vestnikih in Primorskem poročevalcu¹⁹ je prvo res izčrpno poročilo o sklepih moskovske konference najti v enem od okrožnih glasil OF, od katerih se je očitno zdel politično najpomembnejši prav tisti o kaznovanju vojnih zločincev. Za domačo rabo je pisec takoj izenačil vojne zločince z »našimi izdajalci.«²⁰ Besedilo moskovske deklaracije je sicer pozneje KUZOP objavila v posebnem letaku.²¹

V poročilu o enem prvih sodnih procesov proti vojnim zločincem v Bugojnu decembra 1943 je Slovenski poročevalec nakazal bodočo usmeritev narodnoosvobodilnega gibanja v smeri obračuna s storilci zločinov. »AVNOJ zbira po svojih narodno osvobodilnih odborih vse podatke o zločinih in zločincih. V rokah ima že velik seznam zločincev, ki bodo jutri odgovarjali pred narodnim sodiščem. V seznamu so tudi podli izdajalci našega naroda, ki so služili okupatorjem.«²² Gotovo je bilo pretirano tedaj trditi, da je Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev že razpolagala s kakršnikoli zajetnim gradivom, saj še precej pozneje ni začela s sistematičnim delom. Iz članka se vidi, da je bila prvotno zamišljeno, da bodo zbiranje gradiva opravili narodnoosvobodilni odbori, kar pa je bilo preoptimistično zastavljeno.

III. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev

Del objavljenega referata Borisa Kidriča na I. zasedanju SNOS februarja 1944 se nanaša na problematiko vojnih zločinov. V njem je predlagal, da »SNOO naroči svojemu predsedstvu, da postavi za področje in območje Slovenije podobno komisijo, ki bo sodelovala z državno komisijo.«²³ Kot vemo, je bil predlog sprejet in komisija

¹⁷ Pravnik, glasilo za pravno teorijo in prakso, XIV, 1959, št. 11, Kočevski proces, Sodba, str. 410.

¹⁸ SP IV, konec oktobra 1943, št. 27b, ljublj. izd., posebna izdaja iz osvobojenega ozemlja. Pozneje je izšla tudi brošura 21 veleizdajalcev pred slovenskim narodnim sodiščem (AS II, PT, št. 187).

¹⁹ Radio-vestnik OF II, 28.10 – 2.11. 1943, št. 29, Sklepi moskovske konference, 2. – 9.11. 1944, št. 30, Splošni pomen moskovske konference; P282/P8, Primorski poročevalec I, 5.11. 1943, št. 12, Uspeh Moskovske konference.

²⁰ Notranjski glas I, 10.12. 1943, št. 3, Tudi naši notranjski izdajalci so dobili udarec z moskovske konference.

²¹ AS II, PT, XII/3, Deklaracija (nedat.)

²² SP V, 13.1. 1944, št. 2, Za ostale še pride dan.

²³ SP V, 1.3. 1944, št. 6a, O izgradnji ljudske oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije (iz referata tov. B. Kidriča).

ustanovljena kot prva od bodočih pokrajinskih komisij.

Kmalu po ustanovitvi komisije se je pojavila v osrednjih listih prva javna informacija o njenem delovanju. Slovenski poročevalec je objavil članek enega najvišjih funkcionarjev Osvobodilne fronte Marjana Breclja, kar kaže na politični pomen komisije. Članek je predvsem informativen, saj v glavnem navaja dejstva o ustanovitvi komisije, njeni sestavi in pravnih podlagah. Njen temeljni namen naj bi bil dati zadoščanje trpljenju ljudstva. Pri delu komisije pa bodo morali sodelovati poleg organov ljudske oblasti in vojaških organov vsi ljudje, saj je njeno delo izredno pomembno. »Uspeh njenega dela bo brez dvoma v znatni meri odstranil težke posledice vojne na našem slovenskem ozemlju. ... Čim bolj in v čim širšem obsegu se bomo zavzeli za to delo, tem bolj in hitreje bodo naše ranе, ki nam jih zadaja ta vojna, ozdravljene.«²⁴ Člankar ni pojasnil, kako in zakaj bodo z delom komisije posledice vojne odstranjene.

V Partizanskem dnevniku je hkrati izšel nepodpisani članek, ki govori o bodočem delu komisije. Navaja najprej primere zločinov med okupacijo, politične podlage kaznovanja zločincev in novico, da je SNOS ustanovil komisijo za ugotovitev vseh zločinov in zločincev, »ki bo ugotovila zločine in poiskala krivce«. V posebno zadovoljstvo mu je, da bodo sojeni po zakonih »naše vlade, ki še nastaja med narodnoosvobodilno borbo.«²⁵

O ustanovitvi komisije in nekaterih zločinih nasprotne strani je poročal 1. aprila Radio Svobodna Jugoslavija (RSJ).²⁶

V partijskem glasilu Ljudska pravica je bila komisija predstavljena v prvi številki po ustanovitvi komisije. V zelo jasnem in kratkem članku je poudarjeno dejstvo, da vrše okupacijske sile velike zločine na vseh okupiranih območjih, da tega ne opravičuje nobena vojna nujnost in da bo poraz zanje premajhna kazen. »Zato terjaja pravičnost, da se ugotovi krivce zločinov in se jih kaznuje.« Moskovsko deklaracijo, sklep II. zasedanja AVNOJ-a in odlok SNOS-a o ustanovitvi komisije navaja kot podlago za kaznovanje vojnih zločincev. Sklene s kratko definiranimi nalogami komisije: »Ugotoviti zločin, krivce in nastalo škodo, zbrati ves razpoložljivi material, na podlagi katerega bo mogoče izslediti in kaznovati zločince, domače in tuje.«²⁷

V ženskem glasilu Slovenka se je pojavila prva vest o KUZOP-u v oktobrski številki. Njegova posebnost je, da ga je sestavil eden od članov komisije, dr. Boris Puc. O ustanovitvi govori uvodni del članka. Začne se s citatom iz moskovske deklaracije, nato pa navede običajne podatke o ustanovitvi.²⁸

Komisija sama je inicirala tudi tiskanje več letakov, s katerimi je obveščala o ustanovitvi in svojih nalogah. Tako je maja 1944 pripravila proglas, v katerem je zgoščeno

²⁴ SP V, 25.3. 1944, št. 8, Dr. M. Breclj: Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

²⁵ Partizanski dnevnik (dalje PD) II, 22.3. 1944, št. 79, Kaznovali bomo zločince!

²⁶ Dnevni vestnik (dalje DV) 1.4. 1944, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

²⁷ Ljudska pravica (dalje LP) V, 10.4. 1944, št. 3, Ustanovitev Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

²⁸ Slovenka II, oktober 1944, št. 7, dr. Boris Puc: Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

ugotovila: »Narodi, bestialno napadeni od fašističnih osvajalcev, morajo dobiti vso moralno in materialno zadoščenje. Zločini morajo biti kaznovani, škoda povrnjena.«²⁹ Sicer je poziv vseboval običajne sestavine: pojasnilo o komisiji in ugotavljanju zločinov, zagotovilo pregona in poziv na prijavo zločinov, čemur je letak tudi bil namenjen.

Najtemeljitejša informacija o komisiji je na voljo v brošuri njenega predsednika dr. Maksa Šnuderla, ki jo lahko imamo za neuradni program dela komisije, čeprav že operira tudi z ugotovljenimi dejstvi.³⁰ V prvem delu se ukvarja z opredelitvijo okupatorjevih zločinov, definira pomagače kot okupatorjeve sodelavce. V drugem delu govori o zločinih nad slovenskim ljudstvom. Navaja prve podatke o žrtvah, ki so glede na poznejše močno pretirani (npr. 50.000 ubitih po nemškem okupatorju, 2.000.000 mrtvih v Jugoslaviji) ter govori o zločinih Nemcev v Sovjetski zvezi in o najnovejših zločinih v Sloveniji. Nato predstavi odločitev zaveznikov o pregonu vojnih zločinov z moskovsko resolucijo, odločitev AVNOJ-a za ustanovitev Državne komisije in SNOS-a za ustanovitev komisije za slovensko ozemlje.

Drugi dokument komisije, navodilo za prijavljanje vojnih zločinov predpisuje način prijav, ki so morale vsebovati čimveč podatkov. Prijavitelj je bil lahko vsak, nabitalec prijav pa je to mogel storiti tudi sam, če je vedel za dejanja, ki jih ni prijavil nihče. Prijava je morala vsebovati osebne podatke prijavitelja, žrtev, obliko kaznivega dejanja, zlasti pa navesti storilca in sokrivce, nato pa še ocenjeno škodo. Pri slednji, kjer so sicer videli največjo privlačnost prijav za ljudi, se je komisija odločila za kriterij predvojnih cen, da bi se izognila preračunavanju inflacije in različnih valut v različnih krajih na slovenskem ozemlju. Posebej opozarja na navajanje dokazov, pri čemer poudarja, da so osnova za pravično sojenje.³¹

Delovanje komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev

Po prvih, nikakor ne majhnih rezultatih komisije, je vodstvo prišlo do spoznanja, da je njeno delo tako kvalitetno, da ga je treba močneje poudariti, saj ima močan mobilizacijski naboj in veliko politično vrednost.³² Podobnih »popularizacij« so bile sicer deležne tudi druge novoformirane ustanove ljudske oblasti. Iz tega spleta je nastala reportaža o delu komisije v osrednjem Slovenskem poročevalcu. Članek najprej navaja osnovne podatke o sedežu komisije in članih. Govori o tem, da komisija deluje že v vseh slovenskih pokrajinah (na Primorskem ugotavlja zločine od 1918 dalje). Kot primer njenega dela prikaže postopek s prijavo iz nekega primorskega okrožja, njeno uvedbo v register, obdelavo pri referentu, uvedbo storilcev v register zločincev in izdelavo krajevnega seznama. Nato navaja nekaj podatkov o že zbranih dokazih proti

²⁹ AS II, PT, XII/3, Slovenskemu narodu; KUZOP, p. št. 127/44, 17.5. 1944.

³⁰ AS II, PT, št. 1070, Dr. Makso Šnuderl: Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev – nje pomen in naloge. Izd. Odsek za inform. in prop. pri Predsedstvu SNOS.

³¹ AS II, PT, št. 629, Navodilo za prijave zločinov, izd. KUZOP, nedat.

³² Prim. Dnevnik M. Šnuderla (AS I). 16.5. si je zabeležil poudarek Vide Tomšič, da je potrebna večja popularizacija komisije, 4.7. pa navdušenje B. Kidriča nad opravljenim delom in njegovo odločitev, da mora komisija v časopise in RSJ.

najvišjim funkcionarjem: policijskima vodjema Rösenerju in 'Globočniku', najvišjim italijanskim vojaškim poveljnikom v Ljubljanski pokrajini (odgovorni za 35.000 interniranih ljudi, za 4.700 mrtvih Slovencev na Rabu), poveljnikom Slovenskega domobranstva od generala Rupnika navzdol. Končno nakaže skrbno čuvanje zbranega gradiva s podatkom, da stoje v pisarni pripravljene zaboje za primer nujne evakuacije. Nato najavi še novo edicijo komisije, 'Dokumente', v katerih bo objavljeno izvirno okupatorjevo gradivo o zločinih. »60.000 deportirancev iz Posavja, 30.000 izgnancev v Srbijo in Hrvaško, 30.000 internirancev iz 'Ljubljanske' pokrajine, vsi obsojenci, družine talcev, lastniki požganih hiš in oropanih domov, vsi ti zahtevajo maščevanja in povračila škode. Nemški okupator naj ve, da smo prav z 'nemško' točnostjo beležili vsak njegov zločin, vedo naj fašistični krvniki, da jih čaka povračilo za vse grozote, ki so jih počenjali na slovenski zemlji, ve naj zadnji švabobranec, ki vztraja pri okupatorju, da je vsak njegov korak zabeležen in da bo maščevan.«³³

Člankar A.V. je prispeval temeljno informacijo v vojaški list Naša vojska. Njegov pogled je izrazit in jasen: kolikor izdajalci že niso iztrebljeni, bodo po vojni; k temu pa bodo prispevale komisije za ugotavljanje zločinov. Pri kaznovanju ne bo usmiljenja. Slovenska komisija ima zbranih že več tisoč imen zločincev, na seznamu so tudi vsi vodilni ljudje nemških in italijanskih okupacijskih sil. »Ni samo naša narodna pravica, je tudi naša mednarodna dolžnost, da jih kaznujemo in iztrebimo iz zemlje ter na ta način za bodočnost zavarujemo mir med narodi.«³⁴

V Ljudski pravici je delo komisije nastopilo v obliki poročila o ugotovitvah komisije o okupatorjevem terorju na Štajerskem in Gorenjskem. Govori o izganjanju prebivalstva, grozotah deportacije, streljanju talcev v Mariboru in Celju, Begunjah in Gradcu; vseh žrtev terorja naj bi tam bilo 80.000.³⁵ Članek je izredno čustven, močno pretiran. V štajerskih glasilih so temeljiteje seznanili bralce z delom komisije pozneje - šele decembra 1944, ko je steklo njeno delo tudi v tem delu Slovenije. Članek se sicer vsebinsko ne razlikuje od že navedenih.³⁶

V članku v Kmečkem glasu je prišel najbolj do izraza neposreden interes, ki naj bi spodbudil prijavljanje - povrnitev škode oziroma odškodnine žrtvam vojnih zločinov.³⁷

O nastajajoči listi vojnih zločincev je poročal Partizanski tednik. Že maja 1944 je poročal, da je KUZOP za narodne (!) zločince razglasil gaulajterja Rainerja, generala Rupnika, Rösenerja, teroriste podporočnika Fraklna (Franc Frakelj, op.p.), narednika Antona Štruklja in posamezne agente ljubljanske policije.³⁸ K sestavljanju spiskov so

Tudi na konferenci novinarjev v Metliki 5.5. 1944 je Dušan Biber poudaril pomen pisanja o grozodejstvih in zločinih okupatorja in objavljanja uradnih poročil KUZOP. Glej Škerl, Podružnica Tanjuga, str. 107.

³³ SP V, 12.7. 1944, št. 18, M.V. (Marija Vilfan): Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev na delu.

³⁴ Naša vojska III, 21.12. 1944, št. 21, A.V.: Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

³⁵ LP V, 1.5. 1944, št. 5, Noben teror ni mogel zlomiti slovenskega naroda.

³⁶ Novi čas I, 3.12. 1944, št. 28, Komisija pri Predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

³⁷ Kmečki glas II, junij 1944, št. 6, Vojna se bliža koncu, zato poskrbite, da prejmete odškodnino.

³⁸ PD II, 11.5. 1944, št. 122, Od vsepovsod.

želeli prispevati tudi časniki sami. Tako so sugerirali, da bi morali biti odgovorni za domobranske zločine predvsem njihovi poveljniki.³⁹ Pozneje so ta list zanimali – razumljivo – predvsem italijanski vojni zločinci: Gambara, generali Roatta, Robotti, Cosara, Moncagna (Montagna, op.p.) in Peseti, kot povratno informacijo pa je objavil Tanjugovo vest, ki jo je ta posnel po oddaji RSJ, da je KUZOP predložil državni komisiji že 26 spisov italijanskih zločincev (11 generalov, 11 polkovnikov, 9 majorjev, visoki komisar, šef policije in kraljevi prokurator) s predlogom, da se razglase za vojne zločince.⁴⁰ Že konec oktobra 1944 je KUZOP predal državni komisiji prvo listo (26 spisov) osumljenih vojnih zločinov s predlogom, da se proglase za vojne zločince.⁴¹ Po zelo krvavi ofenzivi na Brkine je nastopil tudi KUZOP, ki je objavil krivce za te zločine: generala Kübler in Simon von Zangen, poveljnik 16. SS Panzergrenadiere divizije in Globocnik.⁴²

Pozivanje k zbiranju podatkov o storjenih okupatorjevih zločinih je bilo pogosto, včasih bolj zakrito, včasih direktno. Tako je pisec avgusta 1944 dvakrat poudaril, da mora ljudstvo zbirati čim natančnejše podatke o zločinih in jih izročati ljudski oblasti, ta pa bo že poskrbela zato, da bodo »sojeni z vso ostrino zakonov«.⁴³ »Dolžnost vsakega Slovenca je, da se neprestano zanima za vse podatke o zločinih okupatorja in njegovih pomagačev, o storjeni škodi, ki jo bo okupator moral poravnati, ko bo nastopil dan obračuna.«⁴⁴

Redka so poročila o delu referentov. V novomeškem okraju je po poročilu v listu Glas Dolenjske do začetka novembra 1944 okrajni referent dokumentiral 270 zločinov, vsi pa naj bi bili storjeni na zverinski način.⁴⁵ KUZOP na Primorskem naj bi po podatkih Partizanskega dnevnika prejel do konca leta 1944 že 2009 prijav fašističnih zločinov od leta 1918 dalje, med njimi 714 umorov in 2600 primerov zapora ali internacije.⁴⁶ Tolikšno število zbranih prijav je omogočilo tudi »Tekmovanje zmage« jeseni 1944. Ena od tekmovalnih disciplin je bilo zbiranje prijav vojnih zločinov, zastavljeni cilj pa popolna prijava vseh zločinov in ocena škode. Tako so med tekmovanjem zbiralci v severnoprimeškem okrožju zbrali novih 436 prijav, 1076 pa naj bi jih bilo v delu. Škodo so ocenili v 14 požganih vaseh.⁴⁷

Uradne objave KUZOP-a v tisku

Večino uradnih objav komisije, zlasti serijo »Objave Komisije pri P SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev« so prinašali poluradni bilteni, naj-

³⁹ PD II, 15.6. 1944, št. 153, Kdo so krivci pobojev in umorov. (V knjigo komisije za ugotavljanje zločinov).

⁴⁰ PD II, 29.9. 1944, št. 259, Kartoteka italijanskih vojnih zločincev; 28.10. 1944, št. 286, Slovenski narod zahteva zadoščenje.

⁴¹ DV -A-, 24.10. 1944, Vojni zločinci; 26.10. 1944, Lista vojnih zločincev za Jugoslavijo.

⁴² PD II, 25.6. 1944, št. 163, Krivci za zločine v Brkinih in Renčah.

⁴³ PD II, 24.8. 1944, št. 223, Kazen za zločine med okupacijo.

⁴⁴ PD II, 2.9. 1944, št. 232, Ves narod piše obtožbo.

⁴⁵ Glas Dolenjske I, 8.11. 1944, št. 5, 270 zločinov.

⁴⁶ PD III, 15.4. 1945, št. 79, Zločini nad našim narodom.

⁴⁷ Vse za zmago, 1.10. 1944, št. 1; 12.11. 1944, št. 3.

prej Poročila odseka za informacije in propagando pri P SNOS, nato Dnevni vestnik.⁴⁸ V radijskih oddajah so začeli objavljati njena uradna poročila že konec marca 1944. Tako naj bi RSJ objavil Objavo št. 1 že 31. marca. Od 25. avgusta 1944 pa je redno objavljajl poročila komisije Radio OF v Beli krajini.⁴⁹

Del uradnih objav je objavilo tudi časopisje, vendar brez jasno razvidnega koncepta. Prve uradne objave KUZOP-a je objavil Slovenski poročevalec aprila 1944.⁵⁰ Partizanski dnevnik je natisnil Objavo št. 34 in 36 in hkrati pozval prebivalstvo, naj prijavlja prav vsak zločin in škodo, ne le večje. Objavo št. 35 je delno povzela Ljudska pravica.⁵¹ Objavo št. 45, v kateri je KUZOP navedel podatke o zločinih v Loški dolini, je povzel list Novice, ki hkrati povzema tudi poročilo državne komisije o zločinih italijanskih okupatorjev.⁵²

Ko je KUZOP začel objavljati imena vojnih zločincev, so nekateri časopisi povzemali posamezne spiske. Partizanski dnevnik je objavil 31. spisek zločinov, ki je zadeval dogodke na Primorskem in Gorenjskem, v katerih so sodelovali predvsem domobranci. V glasilu štajerskega dela OF je bila objavljena lista št. 52 (seznam žrtev).⁵³ Originalne zaplenjene dokumente italijanskega okupatorja je prinesla Ljudska pravica, prav tako tudi razmišljanje ob objavi Dokumentov.⁵⁴

Doživeto, celo s patosom, je napisano poročilo o brošuri predsednika KUZOP-a Maksa Šnuderla Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, nje pomen in naloge, ki je tedaj izšla. Pisec je izkoristil predvsem prve zbrane podatke o obsegu nasilja nad slovenskim narodom in njegovih žrtev. Podobno je obeležen izid brošure Črna roka – slovenski gestapovci.⁵⁵

Poleg objav v tisku je KUZOP izdal tudi več brošur, ki so kazale velik napredek, ki je sledil iz nekajmesečnega sistematičnega urejanja in zbiranja novih podatkov o vojnih zločinih, so pa imele tudi propagandni namen. Predvsem velja to za brošuro predsednika komisije dr. Maksa Šnuderla Fašistično domobransko nasilje.⁵⁶ Ta se je odločil za metodo strnjenege nizanja podatkov o posameznih zločinih, žrtvah in storilcih. Vsaki slovenski pokrajini je posvečeno eno poglavje različnega obsega, kar odraža tudi

⁴⁸ Izhajati so začela 21.4. 1944, 7.6. 1944 se je bilten preimenoval v Poročila podružnice Tanjug, ki je nato izhajal do 17.1. 1945. Prim. Škerl, Podružnica Tanjuga, str. 116–119, 131.

⁴⁹ AS I, dnevnik M. Šnuderla, 31.3. 1944 (tipkopis); Javoršek, ROF, str. 168–169.

⁵⁰ SP V, 5.4. 1944, št. 9, Objave Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev; 8.6. 1944, št. 14, Slednji zločin bo kaznovan.

⁵¹ PD II, 28.9. 1944, št. 258, Prav nič ne sme ostati nekaznovano; LP V, 19.9. 1944, št. 21, Sadistična zverstva Nemcev.

⁵² Novice I, 20.4. 1945, št. 38, Zločini švabobrncev; Italijanski zločini v Trstu – nadaljevanje nasilja iz leta 1919.

⁵³ PD II, 3.10. 1944, št. 263, Razkrinkani Judeži; Novice I, 27.2. 1945, št. 14, Nove žrtve švabskih krvolokov.

⁵⁴ LP V, 20.10. 1944, št. 24, Tajni dokumenti divizije »Isonzo«; LP V, 27.9. 1944, št. 22, Razkrinkavanje domobrncev (Ob Dokumentih KUZOP št. 3), O vojnih zločinih.

⁵⁵ PD II, 2.9. 1944, št. 232, Juš: Ves narod piše obtožbo; PD II, 4.9. 1944, št. 234, Črna roka piše črno povest.

⁵⁶ AS II, PT, št. 1066, Fašistično domobranski teror nad Slovenci; sestavil dr. Makso Šnuderl, predsednik Komisije pri Predsedstvu SNOS za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, član AVNOJ-a in SNOS-a, Tiskarna Triglav, 1944, 184 str.

dotedanjo dejavnost komisije. Tako se je zvrstilo nekaj sto navedb; imenski register navaja ok. 1310 žrtev in ok. 650 storilcev!

Pozornosti sta vredni tudi brošuri iz serije Dokumenti, prva, ki je predstavila prvo zbirko dokumentov italijanskih okupacijskih oblasti o internacijah prebivalstva, in druga, v kateri je objavljeno zbrano gradivo (zapisniki o škodi, izjave) posebne preiskovalne komisije KUZOP-a o vdoru nemških sil v Belo krajino sredi julija 1944.⁵⁷

IV. Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev

Z veliko zamudo je Slovenski poročevalec prinesel novico o ustanovitvi Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. V uvodniku glavnega urednika razberemo tedanje razumevanje vloge komisije in kaznovanja vojnih zločincev. Izhaja iz stališča, da je treba krivice popraviti in krivce kaznovati. Zato bodo ti tudi kaznovani, ne glede na vse njihovo izvijanje in opravičevanje. Ostro loči dve vrsti vojnih zločincev. »Okupatorski zločini nad slovenskim narodom so veliki in njihovi krivci bodo neizprosno kaznovani. Toda še večji zločinci so domači izdajalci. Največjih zločinov in najhujšega trpljenja slovenskega naroda so krivi prav oni.«⁵⁸ Nato govori o historiatu sklepov zaveznikov o kaznovanju vojnih zločincev,⁵⁹ o potuhnjenem ravnanju jugoslovanske begunske vlade in zaključuje: »Če bodo že tujci, ki so pri nas izvršili svoje zločine, sojeni za svoja zverstva po naših domačih zakonih, ve-lja to tembolj za naše domače zločince.«⁶⁰

Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev v tisku tudi pozneje ni bila posebej pogosta tema, posebej, ker je večino njenih medijskih funkcij prevzela februarja 1944 ustanovljena in delujoča komisija za Slovenijo. Nekaj mesecev se ni pojavila nobena pomembnejša vest, kar je pripisati tudi njeni nedelavnosti. Predsedstvo AVNOJ-a je namreč izdalo pravilnik o poslovanju komisije in imenovalo člane šele 5. junija 1944.⁶¹

Obširnejši članki o samem delu komisije so ostali v biltenih: vsebinska članka sta povzela Dnevni vestnik in pozneje Dnevne vesti.⁶² Le bilten, ki je izhajal v jugoslovanskih bazah v južni Italiji, je objavil članek S. Pribičevića. Ta v njem ugotavlja, da jugoslovanske oblasti ne čakajo na povojno mednarodno konferenco, ki bo kaznovala zločince, pač pa že povsod poslušajo komisije za ugotavljanje in kaznovanje zločincev v skladu z moskovsko izjavo, nekaj zločincev pa je že prejelo svojo kazen. Posebna redkost je povratna informacija, da je zavezniški tisk poročal o delu Državne komisije

⁵⁷ AS II, PT, Dokumenti, št. 4, izdala KUZOP (1944), Vdor hitlerjevskih tol p v vzhodno Belo Krajino 10.7. 1944 - 17.7. 1944; AS II, fond SNOS, fasc. 496, Dokumenti I, št. 2; Dokumenti I, št. 3 (1944).

⁵⁸ SP V, 30.1. 1944, št. 4, France Škerl: O kaznovanju zločincev.

⁵⁹ Bilten Propagandnega odseka IO OF je zabeležil že konec decembra poziv v londonski slovenski oddaji (BBC?): »Harkovski proces služi za opomin Slovincem, da morajo pripraviti sezname zločincev, kajti približuje se čas, ko bomo plačali milo za drago.« (DV 23.12. 1943, Londonski slovenski komentar k harkovškemu procesu).

⁶⁰ Glej op. 58.

⁶¹ DV, 28.7. 1944, št. 164, Kratke vesti.

⁶² DV 3.11. 1944 -A-, Delo Državne komisije za ugotavljanje zločinov; Dnevne vesti I, 9.11. 1944, št. 268, Državna komisija za ugotovitev zločincev v Beogradu.

za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.⁶³ Časopisje je zabeležilo še predavanje predsednika Državne komisije dr. Nedeljkičevića na beograjskem radiu o ugotavljanju vojnih zločinov. To sicer ponavlja običajne opredelitve o svetovnem pregonu vojnih zločincev in navaja, da je bil prvi v Jugoslaviji, ki je obljubil, da bodo vojni zločini kaznovani, voditelj NOV in POJ maršal Tito, kot je to prišlo tudi v program vlade DFJ.⁶⁴ Tik pred koncem vojne se je pojavila novica, da je odpotoval v London predstavnik vlade DFJ v mednarodni komisiji za vojne zločine, s seboj pa je odnesel obilo obremenilnega materiala o zločinih italijanskih in nemških okupatorjev. Ta naj bi dokazoval, da so bili v Jugoslaviji storjeni zločini strašnejši kot oni, storjeni v taboriščih Belsen, Buchenwald in Dachau.⁶⁵

Državna komisija za ugotavljanje zločinov je večkrat pozivala k prijavam vojnih zločinov tudi v Sloveniji. V začetku septembra 1944 je omenjena komisija izdala poziv narodom Jugoslavije, naj prijavljajo vojne zločine in zločince. Letak iz začetka 1945, preveden v slovenščino, je bil namenjen predvsem pozivu na zbiranje in prijavljanje zločinov, saj govori o pravnem temelju ugotavljanja zločinov, državni komisiji in pomenu zbiranja podatkov o storjenih zločinih pri organih ljudske oblasti. »Fašistični zločinci in njihovi pomagači morajo biti primerno kaznovani, da se podobni zločini ne bodo nikoli več ponovili v zgodovini človeštva. A naši narodi morajo dobiti polno moralno in materialno zadoščenje.« Podoben poziv je sledil takoj po koncu vojne.⁶⁶

Le nekaj kratkih novic govori o ustanavljanju in delovanju drugih federalnih komisij. 18. maja 1944 je bila ustanovljena z odlokom ZAVNOH-a Zemaljska komisija za Hrvatsko, njen predsednik je postal dr. Ante Mandić.⁶⁷ O ustanovitvi ustrezne komisije za Črno goro in Boko izvemo v začetku junija 1944,⁶⁸ prav tako nekaj o delu komisije za Bosno in Hercegovino.⁶⁹ V Srbiji so komisijo ustanovili šele novembra 1944, na zasedanju velike antifašistične skupščine narodne osvoboditve Srbije.⁷⁰ O komisiji za Vojvodino izvemo le iz notice o kolektivni krivdi Madžarov iz Čaruge. 23. januarja 1945 je vojna uprava za Banat, Bačko in Baranjo izdala odlok o izgonu madžarskega prebivalstva občine Čaruga in ga takoj izselila. Ukrep je predlagala Komisija za ugotavljanje zločinov za Vojvodino, ker je ugotovila, da naj bi vse odraslo pre-

⁶³ Dnevne vesti I, 29.5. 1944, št. 104, Jugoslovanska Državna komisija obsoja vojne zločince; II, 8.4. 1945, št. 418, Angleško in ameriško časopisje o poročilih KUZOP v Jugoslaviji.

⁶⁴ DV 18.4. 1945, Za vojne zločince ne bo skrivališča; PD III, 22.4. 1945, št. 83, Za vojne zločince ne bo nikjer pribežališča. Vlada DFJ je v proglasu 10.3. 1945 izjavila: »Vlada bo posvetila posebno pozornost vprašanju strogega kaznovanja vojnih zločincev, osvajačevih agentov in narodnih izdajalcev...« (Naša vojska IV, 13.3. 1945, št. 10, Proglas vlade zvezne Jugoslavije).

⁶⁵ Dnevne vesti II, 8.5. 1945, št. 448, Kratke vesti.

⁶⁶ Dnevne vesti I, 7.9. 1944, št. 205, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih hlapcev. AS II, PT, XII/3, Narodom Jugoslavije; DV 13.5. 1945, Prijava vojnih zločinov; Dnevne vesti II, 14.5. 1945, št. 454, Poziv vsem bivšim vojnim ujetnikom in internirancem.

⁶⁷ Dnevne vesti I, 18.6. 1944.

⁶⁸ Dnevne vesti I, 21.8. 1944, Razne vesti - Jugoslavija; DV -A- 18.8. 1944, Delo komisij za ugotavljanje zločinov.

⁶⁹ PD II, 18.12. 1944, št. 336, Zločini Nemcev in četnikov v Bosanski krajini; Dnevne vesti I, 12.12. 1944, št. 301, Vesti iz domovine; 19.12. 1944, št. 309, Okupatorjevi zločini v Bosni in Hercegovini.

⁷⁰ DV 13.11. 1944, -A-, Odlok o vzpostavitvi KUZOP.

bivalstvo te občine »neposredno ali posredno sodelovalo« v pokolih srbskega prebivalstva v januarju 1942, ko je bilo ubitih 1300 oseb. Zato jih je po 19. členu pravilnika o ugotavljanju zločinov razglasila za fašiste in vojaška oblast izselila. »Ta ukrep ga ni zadel zato, ker so bili Madžari, temveč zato, ker so zaslužili kazen za svoje zločine.«⁷¹

Novembra 1944 se je začelo dogajanje, ki je nato pol leta zaposlovalo vse partizanske časopise. V Rimu so namreč aretirali generala Maria Roatto, bivšega poveljnika 2. armade in s tem poveljnika vseh italijanskih sil v okupirani Jugoslaviji v letih 1941–1943. Zaprli naj bi ga na zahtevo jugoslovanske Državne komisije za ugotavljanje zločinov. Ta je namreč objavila konec oktobra prvo poročilo o italijanskih zločinih v Jugoslaviji (Objava št. 1 in 2).⁷² Posebej je bil za Roatto zainteresiran osrednji primorski časopis, Partizanski dnevnik. France Bevk, pisec uvodnika, je zaključil: »Meč pravice je že nastavljen na prvi glavi. Kazen prihaja! Vsi krivci bodo kaznovani za svoje zločine nad našim narodom, vsak po svojem zasluženju. Polagali bodo račun za vsakega ubitega Slovence, za vsako požgano hišo, za vsako srago krvi in prelito solzo. To ni zaradi maščevanja, to zahteva ljudska pravica, ki mora biti in ki ji bo zadoščeno.«⁷³

Nova italijanska oblast je pripravila proti nekaterim dosegljivim najvišjim eksponentom fašistične oblasti, med katerimi je bil tudi Mario Roatta, proces v Rimu. Partizanski tisk je motilo predvsem to, da je bil general Roatta obtožen le tistega, kar je počel pred vojno, njegova odgovornost za zločine italijanske vojske pod njegovim poveljstvom v Jugoslaviji pa ni bila niti naznačena. Roatta naj torej ne bi bil vojni zločinec; kot tak bi pripadel v kaznovanje Jugoslaviji. Ljudska pravica je proces še ostreje označila za komedijo, saj naj bi šlo le za prikrivanje dejstva, da ni Roatta otožen niti za en zločin, ki so ga italijanske sile na strani sil trojnega pakta storile zoper katerega od »svobodoljubnih narodov«. Hkrati primerja ta proces z radikalnim 'čiščenjem' v Bolgariji, kjer so prišli pred sodišče vodilni politiki, poslanci in oficirji kar v desetinah in bili tudi v desetinah obsojeni na smrt. »Upravičeno zahtevamo, da se Roatto in ostale sodi tudi za zločine, ki so jih storili v času italijanske okupacije pri nas. Samo na tak način se lahko popravi sedanja komedija v Rimu.«⁷⁴ Javno izjavo glede Roatte je podala tudi državna komisija, v kateri ga je bremenila odgovornosti za zločine italijanskih zasedbenih oblasti v Jugoslaviji.⁷⁵

Hkrati so uredniki spomnili bralce, da je na svobodi ne le Roatta, ki ga je preganjalo vsaj italijansko pravosodje, temveč tudi general Taddeo Orlando, ki je tedaj bil poveljnik karabinjerjev v tistem delu Italije, ki so ga zasedli zahodni zavezniki.⁷⁶ Od-

⁷¹ SP VI, 3.2. 1945, št. 4, Madžari podporniki fašizma, izgnani iz Vojvodine.

⁷² Dnevne vesti I, 3.11. 1944, št. 262, Dokumenti o zločinih italijanskih fašistov v naši domovini; PD II, 10.11. 1944, št. 298, Neskončne fašistične laži.

⁷³ PD II, 24.11. 1944, št. 312, France Bevk: Kazen prihaja.

⁷⁴ SP VI, 27.1. 1945, št. 3, Ciril Kosmač: General Roatta ali dve plati rimskega procesa; LP VI, 3.2. 1945, št. 3, Kommedija v Rimu; PD II, 28.2. 1945, št. 50, Kommedija v Rimu.

⁷⁵ DV 4.2. 1945, General Roatta mora odgovarjati pred sodiščem našega ljudstva za zločine, izvršene v Jugoslaviji.

⁷⁶ SP VI, 3.2. 1945, št. 4, Taddeo Orlando še vedno na svobodi.

ločitev, da proglase T. Orlanda za vojnega zločinca, je utemeljil podpredsednik državne komisije dr. Makso Šnuderl v članku v beograjski Politiki.⁷⁷

Tedanje prizadevanje, da bi nova Jugoslavija dobila v svojo jurisdikcijo vojne zločince, ki so bili italijanski državljani, je bilo podrejeno ciljem, ki niso bili le načelnega pomena v skladu z moskovsko deklaracijo, torej doseči izročitev vojnih zločincev, ki so storili zločine na jugoslovanskih tleh, temveč tudi pridobiti nekaj političnih točk v mednarodni diplomaciji, saj so odnosi z Italijo tedaj že bili napeti spričo jugoslovanskih teritorialnih zahtev. To potrjuje tudi vključitev najvišjih oblasti. V beograjski »Politiki« je Edvard Kardelj objavil 10. februarja članek Povampirjenje italijanskega fašizma.⁷⁸ V njem je opredelil svoje stališče do procesa proti nekaterim vodilnim fašističnim oblastnikom. Njegova poglobljena poanta je bila, da se italijanski oblastniki boje proces postaviti kot proces proti vojnim zločincem, saj se boje, da bo v tem primeru na zatožni klopi italijanski imperializem. »V prvem primeru (sojenja kot vojnemu zločincu, op.p.) bi proces razkrinkal mnoge zločinske soudeležence generala Roatte, ki sede na odgovornih mestih današnje Italije, dokazal bi, koliko so sedanji imperialistični reakcionarji odgovorni za Mussolinijevo politiko in za vse zločine okupacijske vojske v drugih deželah.« Hkrati je Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev vložila uradno zahtevo Komisiji za vojne zločine pri Združenih narodih, naj izroči vse italijanske in nemške vojne zločince, ki so zagrešili zločine nad jugoslovanskimi narodi, sodiščem v Jugoslaviji.⁷⁹

Začeti proces proti Roatti in tovarišem se je nato preobrnil v povsem nepričakovano smer. General Roatta je namreč po mesecu in pol sodne obravnave pobegnil iz zapora. To je partizanski tisk spodbudilo k vrsti člankov, ki so preudarjali, kako se je moglo to zgoditi in kakšne posledice bo to imelo. Opozarjali so na morebitne pomočnike in na možen precedens, kako bo potekalo kaznovanje vojnih zločincev po vojni.⁸⁰ Dvomov o upravičenosti sojenja storilcem vojnih zločinov je bilo namreč veliko posebej na zahodu in »strategi usmiljenja«, kot jih imenuje časnikar, so bili v ofenzivi, ki je dosegla vrh z odstopom sira Cecila Hursta, predsednika mednarodne komisije za vojne zločine v začetku leta 1945.⁸¹ Tudi v Roattinem primeru so se na italijanski strani pojavili dvomi, ali je država sploh pravnoveljavno postavila sodišče, ali je sodišče res neodvisno in ali je mogoče soditi za dejanja, ki so bila po tedanjih zakonih povsem legalna (načelo pravne države).⁸²

⁷⁷ DV 2.2. 1945, M. Šnuderl: General Taddeo Orlando - vojni zločinec.

⁷⁸ Najvažnejše dele je objavil SP VI, 14.2. 1945, št. 5, Povampirjenje italijanskega fašizma. Celoten članek je objavljen v brošuri z enakim naslovom.

⁷⁹ DV 11.2. 1945, Zahteva Državne komisije DF Jugoslavije; SP VI, 14.2. 1945, št. 5, Zahtevamo, da naša sodišča sodijo Roatto in Hortyja!; PD III. 17.2. 1945, št. 41, Zahteva državne komisije za ugotovitev zločinov okupatorjev.

⁸⁰ SP VI, 8.3. 1945, št. 8, General Roatta je pobegnil - kako in kam?; PD III, 10.3. 1945, št. 59, Damjan: Vrana vrani...; SP VI, 15.3. 1945, št. 9, Ogorčenje zaradi bega generala Roatte.

⁸¹ Prav tam; glej tudi SP VI, 27.4. 1945, št. 13, Duhovi pred sodiščem ali skrbi gospoda Hursta in njegovih.

⁸² SP VI, 8.3. 1945, št. 8, General Roatta je pobegnil - kako in kam?

Zaslediti je tudi več zahtev za izročitev vojnih zločincev, tako za madžarskega regenta Miklosa Hortyja, ministrskega predsednika v letu 1941 dr. Bardoszyja in vodjo gibanja puščičastih križev Salaszyja. Državna komisija je zahtevala od vlade DFJ, naj zahteva izročitev feldmaršala Maximiliana von Weichsa, ki ga je ujela VII. ameriška armada.⁸³

V. Organi ugotavljanja vojnih zločinov v Evropi

V obilici vesti o zbiranju podatkov o vojnih zločinih iz najrazličnejših koncev Evrope, je tisk, namenjen široki javnosti, objavil le manjši del, tisto kar je objavil, pa je največkrat imelo aluzije na domače procese. »Evropski narodi, ki so med okupacijo toliko trpeli ne skrivajo svojega sovraštva do vseh, ki sodelujejo z okupatorji,«⁸⁴ je zatrdil pi-sec avgusta 1944 v Partizanskem dnevniku. Bolj kot se je bližal konec vojne, pogostejše so bile novice o obračunih z vojnimi zločinci. Le-te so pogosto imele poleg informativne vloge tudi metaforično, saj so obljubljale podoben obračun z vojnimi zločinci, »izdajalci«, tudi na Slovenskem, kjer pač še ni bil mogoč. Ker je časopisje narodnoosvobodilnega gibanja segalo tudi v nasprotni tabor, je gotovo bil namen takih člankov tudi vplivati na moralo nasprotne strani.⁸⁵

V dokaz odločenosti zaveznikov, da bodo kaznovali vojne zločince, je več listov ponatisnilo zavezniški letak o pregonu vojnih zločinov.⁸⁶

V vrsti evropskih držav so proti koncu vojne ustanovili posebna preiskovalna telesa za zbiranje podatkov o vojnih zločinih. Podatki o tem pa praviloma niso našli poti iz biltenov v množični tisk, v nasprotju z pogostim poročanjem o sodnih procesih proti obtoženim vojnega zločina.

Albanija je ustanovila komisijo za vojne zločine, ki jo je vodil pravosodni minister Konomi.⁸⁷ Sovjetska zveza je že zgodaj ustanovila Izredno državno komisijo za zločine nacistov, ki je tisk ni izrecno omenjal, pač pa je objavljala povzetke njenih poročil o preiskavah v Kijevu in okolici ter v Minsku in okolici.⁸⁸ Na Poljskem je bila v začetku 1945 ustanovljena vladna komisija za ugotavljanje nemških zločinov med okupacijo,

⁸³ DV 12.2., 13.2. 1945, Horty vojni zločinec; SP VI, 14.2. 1945, št. 5, Zahtevamo, da naša sodišča sodijo Roatto in Hortyja!; Dnevne vesti II, 5.5. 1945, št. 445, Komunique Državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

⁸⁴ PD II, 24.8. 1944, št. 223, Kazen za zločine med okupacijo.

⁸⁵ Prim. Slovenec LXXII, 18.5. 1944, št. 114, Nova krinka - stari obraz. V članku se nepodpisani članek norčuje iz ustanovitve KUZOP, postavlja pa tudi upravičeno vprašanje, kdo bo preiskal zločine partizanske strani in tistih italijanskih vojakov, ki so po kapitulaciji Italije vstopili v NOV in POS. Glej tudi Slovenec LXXII, 8.6. 1944, št. 130, Komunistični 'dokumenti' - dokazila neumnosti in nesramnosti.

⁸⁶ LP V, 4.6. 1944, št. 6, Zločinci bodo kaznovani. Na publikacijo »Zmaga«, ki so jo metala zavezniška letala, se sklicuje tudi članek v Naši ženi (II, maj-junij 1944, št. 4-5). Najzgodnejši tovrstni letak pa je letak poveljnika na Srednjem Vzhodu, generala H. M. Wilsona, datiran z 9.11. 1943. Vsebuje le grožnjo vsem sodelavcem Nemcev, da jih bodo smatrali za sovražnike Združenih narodov (Notranjski glas, I, 10.12. 1943, št. 3, Še en udarec izdajalcem).

⁸⁷ DV 16.1. 1945, Albanska zahteva po kaznovanju vojnih zločincev.

⁸⁸ Glej op. 9; DV 3.3. 1944, Poročilo izredne državne komisije o grozodejstvih in zločinih nemških osvajalcev v Kijevu; 5.8. 1944, Iz poročila sovjetske izredne državne komisije; Dnevne vesti I, 21.9. 1944, št. 219, Poročilo izredne državne komisije za ugotovitev zločinov.

vodil jo je podpredsednik začasne vlade Stanislaw Janoš.⁸⁹ Za preiskovanje posameznih množičnih morišč so ustanavljali mešane komisije. Tako so na pobudo poljskega komiteja narodne osvoboditve v Lublinu najprej ustanovili mešano poljsko-sovjetsko komisijo za ugotavljanje nemških zločinov v Lublinu; vodil jo je podpredsednik komiteja. Drugo podobno mešano komisijo so ustanovili za preiskavo zločinov v Majdaneku, vladno poljsko-sovjetsko komisijo pa so ustanovili za preiskavo zločinov v Oswiecimu (Auschwitzu), ki jo je vodil poljski minister za pravosodje.⁹⁰

V Italiji je bil ustanovljen vrhovni komisariat za protifašistične sankcije in komisija za ugotovitve podatkov o nasilstvih nacistov in fašistov v okviru ministrstva za zadeve zasedene Italije, predsednik je postal pomočnik ministra Medici-Torugniani. Iz člankov v Ljudski pravici in Partizanskem dnevniku izvemo, da je italijanska vlada imenovala za visokega komisarja za kaznovanje fašističnih zločinov grofa Sforzo.⁹¹ Iz vesti in objavljenih člankov ni mogoče razbrati, ali so posebne preiskovalne organe ustanovili na Češkoslovaškem, v Bolgariji, Romuniji, Madžarski in v Franciji, torej tam kjer je bil obračun s kolaboranti posebej oster.

Podrobneje je tisk predstavil češkoslovaški zakon proti vojnim zločincem, ki ga je izdelala njihova londonska vlada. Po njem je bil vojni zločinec vsak, ki je po 21.5. 1939 bil v službi Nemcev ali delal v njihovem interesu. Zagrožene kazni so bile ostre. Za članstvo v SS, SA in podobnih organizacijah je bila zagrožena kazen od 5 do 10 let strogega zapora, v težjih primerih dosmrtna ječa. Bojevanje na nemški strani se je štelo kot veleizdaja in kaznovalo s smrtjo. Vsak umor ali uboj v službi okupatorja kot tudi zločin proti varnosti države se je kaznoval s smrtno kaznijo, ostro tudi propagandno delovanje v korist nacizma in Nemčije. Prestopke naj bi sodila ljudska sodišča po predpisih o naglem sodišču, brez možnosti pritožbe. In še poduk: »Naj ne dvomijo vsi oni, ki še danes sodelujejo z okupatorji, o tem, da bomo tudi mi udarili po izdajalcih z vso maščevalno silo. In naj pomislijo, da imajo samo do 15. septembra še čas, da se priključijo naši NOV. Po tem času bo govorila samo še strogost zakona o vojnih zločincih.«⁹²

Z osvobajanjem Francije je postalo za slovenski tisk aktualno tamkajšnje obračunavanje s kolaboracijo. V Franciji naj bi že zapirali vse, ki so sodelovali z okupatorjem. »Francoski osvobodilni tisk poudarja, da bi vsako oklevanje v postopanju z izdajalci povzročilo ogorčenje ljudstva.«⁹³ Podobno naj bi tudi belgijski, norveški in holandski ilegalni listi terjali takojšnje postopanje proti izdajalcem in kolaborantom. Nekaj dni pozneje je isti list ponovno podrobno razčlenil francoske razmere. V osvobojeni Franciji so ustanovili dve vrsti sodišč: vojaška nagla sodišča, ki so sodila po predvojnih francoskih zakonih, in civilna sodišča za vojne zločine. Vsako sodelovanje

⁸⁹ DV 28.1. 1945, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev na Poljskem.

⁹⁰ DV 20.8. 1944, Sovjetsko-poljska komisija za ugotavljanje vojnih zločinov; Dnevne vesti I, 5.12. 1944, št. 293; DV 7.4. 1945, Delo komisije za preiskavo nemških nasilstev.

⁹¹ DV 15.3. 1945, večer. izd., Odbor za preiskavo fašističnega delovanja v Rimu; PD III, 28.2. 1945, št. 50, Komedijska v Rimu.

⁹² PD II, 10.9. 1944, št. 240, Kaj čaka izdajalce; SP V, 25.9. 1944, št. 28, Zločincem ni izhoda.

⁹³ PD II, 24.8. 1944, št. 223, Kazen za zločine med okupacijo.

v boju na strani okupatorja se smatra za veleizdajo; zanjo je zagrožena smrtna kazen. Poleg tega so Francozi uvedli nov pravni pojem, zločin narodne nedostojnosti. Tega naj bi bil kriv vsak okupatorjev sodelavec po 16.7. 1940, bodisi v tujini ali na francoskih tleh, kaznovan pa je mogel biti z odvzemom pasivne in aktivne volilne pravice, izločitvijo iz državnih in javnih služb.⁹⁴ Pobudnik doslednega čiščenja kolaborantov, vojnih zločincev iz javnega življenja je bil Odbor narodne osvoboditve. Tako naj bi na osvobojenem delu Francije že ustanovili 114 izrednih sodišč, ki so preiskovala nad 100.000 primerov. Prišlo je do prvih obsodb znanih kolaboracionistov, urednikov pronacističnega tiska, sodili so že namestniku policijskega ravnatelja v Parizu, ki naj bi sodeloval pri umorih francoskih rodoljubov.⁹⁵

Poleg tega je vlada s posebnim zakonom ustanovila tudi narodna sodišča (sestavljena iz zastopnika odporniškega gibanja, dveh častnikov notranje vojske, treh častnikov redne vojske in enega predstavnika civilnega prebivalstva), ki naj bi sodila sodelavce okupatorja. Tisk je poročal, da sodišča že poslušajo; nedavno se je končal proces v Zgornji Savoji proti 97 pripadnikom policije. Po javni obravnavi je bilo 21 oproščanih, 71 pa obsojenih na smrt. Enako strogo naj bi bilo tudi postopanje v Sloveniji.⁹⁶

Pomembno vprašanje, ki je zadevalo mednarodne dimenzije vojnih zločinov, je bilo vprašanje, kako se bodo do stališč protifašistične koalicije obnašale nevtralne države. Gotovo so bili zakulisni dogovori in pritiski dovolj uspešni, tako da je lahko ameriški zunanji minister Cordell Hull konec septembra 1944 zatrdil na pogovorih v Londonu, da večina nevtralnih držav ne bo nudila zavetja vojnim zločincem in da bo preprečila vlaganje nemškega denarja v svoje banke, kar sta že prej potrdili tudi Švica in Švedska.⁹⁷

Mednarodna komisija za vojne zločine – njena prva omemba je iz jeseni 1944 – je imela 16 članic – držav. Prve spiske vojnih zločincev je izdelala sredi marca 1945, ki pa poimensko še niso bili objavljeni.⁹⁸

Vojni čas se je v zadevi poročanja o vojnih zločinih – kako značilno – zaključil s poročilom o resnih razhajanjih glede praktične izvedbe kaznovanja vojnih zločincev v angloameriškem svetu. Čeprav novice niso bile sveže (odstop predsednika Mednarodne komisije za vojne zločine Cecila Hursta je bil tedaj znan že nekaj mesecev)⁹⁹ pa kažejo, da je intenca radikalnega kaznovańja vojnih zločinov, zlasti seveda nemških, imela mnoge in vplivne oponente, ki so iz različnih vzrokov nasprotovali ideji popol-

⁹⁴ PD II, 12.9. 1944, št. 242, Kazni za zločince v Franciji; PD II, 29.12. 1944, št. 347, Francija kaznuje vojne zločince.

⁹⁵ SP VI, 19.1. 1945, št. 2, Nova Francija – četrta republika.

⁹⁶ SP V, 25.9. 1944, št. 28, Zločincem ni izhoda; PD II, 12.9. 1944, št. 242, Kazni za zločince v Franciji.

⁹⁷ DV –A– 3.8. 1944, Ameriške vesti in komentarji; DV –A– 6.9. 1944, Nevtralne države o vojnih zločincih; PD II, 2.10. 1944, št. 262, Za vojne zločince ni kraja vrh zemlje.

⁹⁸ DV 3.4. 1945, Prvi spiski nemških vojnih zločincev; SP V, 25.9. 1944, št. 28, Zločincem ni izhoda.

⁹⁹ Novi predsednik mednarodne komisije je postal konec januarja 1945 lord Wright, sodnik, predstavnik Avstralije(?). Ob nastopu je poudaril, da si bo prizadeval za dosledno kaznovanje vojnih zločincev in za dobro sodelovanje z izredno državno komisijo za vojne zločine ZSSR. (DV 2.2. 1945, Novi predsednik komisije za sojenje vojnim zločincem; 3.2. 1945, Izjava predsednika mednarodne komisije za vojne zločine).

nega uničenja nemškega režima. Omenjeni Hurst naj bi se zavzemal za odstop od sojenja vojnim zločincem in za ukrep moči – pregon oziroma internacijo Hitlerja (morda vodilne nacistične plasti) na varnem kraju izven Evrope – analogno z britanskim interniranjem Napoleona na Sv. Heleni.¹⁰⁰ Avtor sicer ugotavlja, da se je omenjena dilema razrešila v komisiji že pred meseci, ko je predlagala ustanovitev mednarodnega sodišča, vendar pa naj bi vsa stvar vedno bolj vodenela, kar pripisuje vplivu somišljenikov že omenjenega Hursta. To zavlačevanje naj bi bilo motivirano s strahom nekaterih politikov, da bi se utegnili pojaviti na takem sodišču kot priče spričo njihovega predvojnega odnosa do nacizma in Nemčije, kar bi škodovalo njihovi politični karieri.¹⁰¹

THE PRESS OF THE NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT AND ITS COVERAGE IN THE
1944-1945 PERIOD OF THE WORK OF THE COMMISSION FOR THE INVESTIGATION
OF CRIMES COMMITTED BY THE OCCUPIERS AND THEIR ACCOMPLICES

S u m m a r y

In February 1944, the leadership of the national-liberation movement that had been developing into a new state authority founded an investigative body put in charge of collecting evidence and information about the war crimes committed on the Slovene territory, known as the Commission for the Investigation of Crimes Committed by the Occupiers and Their Accomplices. Its foundation had been based on the Moscow Declaration, signed by the Soviet Union, the USA and Great Britain concerning the prosecution of war criminals, and on a decision by the Second Conference of the Anti-Fascist Council of the National Liberation of Yugoslavia. The large political significance of the activities related to the investigation of war crimes committed by the other side, given the ongoing struggle between two internal factions of which one had been either closely linked or even subordinated to the occupant forces, is reflected in the frequency and the manner in which the work of the Commission was reported and/or cheered. Articles about its activity and significance of its work are numerous indeed, at all levels of the press, from the main dailies to local as well as military leaflets and brochures. Mostly, the articles are realistic, but always keep emphasising the need for a strict punishment of all war criminals. Not infrequently they tend to identify all members of the other side, especially of military formations, with war criminals. The articles are not very imaginative in their attitudes, mostly insisting on principles, and they are either mere summaries or reprints of the Commission's official statements. Few direct coverage of events may be found among them. The most thorough of them is a brochure by Makso Šnuderl, LL. D., chairman of the Commission, entitled »The Terror of the Home Guard and the Fascists« which describes in detail the war crimes perpetrated by the German occupying forces and their collaborationists in the first half of 1944. Frequent are also the news about both the investigation and the prosecution of war criminals in other parts of Yugoslavia and Europe at large; in the latter group most of the news originate in the Soviet Union and France. In addition to the informative purpose of such news, the aim of the authors was to give support to decisions and measures in the sphere of investigating and prosecuting war crimes in Slovenia.

¹⁰⁰ SP VI, 27.4. 1945, št. 14, Duhovi pred sodiščem ali skrbi gospoda Hursta in njegovih. Članek je povzet po Sunday Expressu in Catholic Heraldu iz Londona.

¹⁰¹ Prav tam.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon 061/1250-001, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. – 156 SIT

Zbornik objavlja gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Sperensa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. – 100 SIT

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. – 336 SIT

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. – 232 SIT

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija).

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. – 268 SIT

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vse-nemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. – 148 SIT

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana – Trst 1990, 36 strani. – 132 SIT

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaške skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. – 240 SIT

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.

9. **Petra Svojšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Ljubljana 1991, 56 strani. – 220 SIT

Leta 1915 so italijanske oblasti po zasedbi področij na desnem bregu Soče izselile civilno prebivalstvo; iz različnih krajev Italije so se vrnili na domove spomladi 1919.